

## تحلیل تاریخ ساخت، کاربری و ساختار معماری دروازه توپخانه در گستره تحولات میدان نقش جهان در دوره قاجار

نیما ولی بیگ<sup>۱</sup> \* (نویسنده مسئول)، نگار کورنگی<sup>۲</sup>

<sup>۱</sup> استادیار دانشکده مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.

<sup>۲</sup> دانشجوی کارشناسی ارشد (مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های تاریخی)، دانشکده مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.

(تاریخ دریافت: ۹۷/۱۰/۱۹ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۲/۲۲)

### چکیده

میدان نقش جهان از جمله شاخص‌ترین فضاهای شهری در معماری ایران محسوب می‌شود. با توجه به تعاملی که این میدان با فضاهای شهری اطراف خود داشته، دارای تعداد قابل توجهی ورودی در دوره‌های مختلف بوده است. از جمله این ورودی‌ها دروازه‌ای در ضلع غربی و در نزدیکی عالی قاپو است که کاربری، زمان ساخت و ویژگی‌های معماری آن تاکنون گمنام مانده است. با بررسی این دروازه به طور کلی می‌توان بخشی از تحولات عملکردی و کالبدی میدان را آشکار ساخت و نیز به طور خاص تاریخ ساخت، کاربری و ویژگی‌های معماری این دروازه را مشخص نمود. تاکنون تعدادی از پژوهشگران، پژوهش‌هایی را روی سیر تحولات میدان نقش جهان صورت داده‌اند. این پژوهش برای نخستین بار به مشخص کردن تاریخ ساخت، کاربری و ویژگی‌های معماری دروازه غربی میدان نقش جهان می‌پردازد. داده‌های این پژوهش ترکیبی از داده‌های کتابخانه‌ای و میدانی است. در این پژوهش با بررسی اسناد توصیفی و تصویری دوره‌های مختلف تاریخی و بررسی میدانی وضع موجود، موقعیت کنونی دروازه و کاربری گذشته آن مشخص شد. پژوهش پیش روی تلاش دارد تا به اثبات دوره ساخت و کاربری دروازه مذکور و همچنین چرایی ساخت آن بپردازد. بررسی‌ها آشکار کرد که در دوران صفویه به جای این دروازه، ورودی بدون سردر مشخص قرار داشته است. در دوره قاجار که بخش عمده‌ای از کاربری میدان به فعالیتهای نظامی اختصاص داشته، در فضاهای متصل به دروازه در ضلع غربی میدان، سربازخانه‌ای در میدان چهارحوض و فضاهای اطراف آن شکل گرفته بود. دروازه مذکور مسیر ارتباطی سربازخانه‌های این قسمت با میدان نقش جهان بوده است. از سوی دیگر مطالعات مقایسه‌ای دروازه‌های دوره قاجار با این سردر نیز آشکار ساخت که این سردر متعلق به زمان قاجار است. این دروازه در دوره پهلوی اول از میان رفته و این قسمت از میدان به شکل پیش از ساخت این سردر بازگشته است.

واژگان کلیدی: دروازه، توپخانه، میدان نقش جهان، اسناد تاریخی و تصویری، سربازخانه.

## روش تحقیق

پژوهش پیش روی تحقیقات خود را در رابطه با تحولات ورودی‌های میدان نقش جهان به طور عام و شناخت دروازه ضلع غربی آن به طور خاص انجام می‌دهد. این دروازه از لحاظ شکلی با دروازه‌های قاجار هم سان به نظر می‌رسد، لذا بازه‌ی در نظر گرفته شده برای مطالعه این دروازه، دوره تاریخی قاجار است. غیر از اسناد تصویری این دوره، اسناد قدیمی تری منوط بر وجود این دروازه یافت نشد، مبنای بررسی‌های صورت گرفته تحولات این دوره است. از سویی دیگر با توجه به تحولات رخ داده در فضاهای پیرامون ضلع غربی میدان نقش جهان و تغییرات زیاد آنها نسبت به دوره صفویه و جانمایی این دروازه در کنار این فضاها، به نظر می‌رسد رابطه عملکردی خاصی بین این فضاها و دروازه وجود داشته است؛ زیرا رسالت دروازه‌ها برقراری دسترسی است و این دروازه هم به طور مشخص برای برقراری ارتباط بناهای شاخص پیرامون میدان نقش جهان ساخته شده است. پس شناخت این دروازه وابسته به شناخت فضاهای قرارگرفته در ضلع غربی میدان و تحولات آنهاست. با توجه به تلاش‌های صورت گرفته در راستای بازگرداندن میدان به وضعیت گذشته آن در دوره پهلوی و تحولات شهرسازی در این دوره، اقداماتی که در دوره قاجار انجام شده بود، به تدریج از میان رفت. شناخت اقدامات صورت گرفته در دوره قاجار علی‌رغم نامناسب بودن اغلب آنها، می‌تواند در شناخت هرچه بیشتر تحولات تاریخی گذشته بر میدان نقش جهان موثر واقع شود.

در این پژوهش به دلیل اینکه تنها اسنادی که تصویر دروازه را نشان می‌داد، نگاره‌هایی متعلق به دوره قاجار و پهلوی اول بودند، در درجه اول مشخص کردن دوره تاریخی و کاربری این دروازه، حائز اهمیت بود. برای تعیین کاربری دروازه، ابتدا کاربری فضاهای مجاور آن بررسی شد. با بررسی‌های صورت گرفته روی تحولات رخ داده در دوره قاجار، کاربری این فضاها مشخص شدند و این مسئله به تعیین کاربری دروازه که در اصل دروازه تویخانه بوده است، کمک کرد. علاوه بر بررسی تحولات تاریخی، ویژگی‌های خاص معماری این دروازه نیز می‌توانست در تعیین دوره ساخت آن موثر باشد. با مقایسه برخی ویژگی‌های مشترک این دروازه با دروازه‌های شاخص قاجاری، اجزای معماری مشترکی مشخص شدند که تقریباً در تمام آنها تکرار شده بود.

در فرایند پژوهش، ابتدا اسناد توصیفی و تصویری مربوط به دوره صفویه تا پهلوی، بررسی شدند. سپس اسنادی که به ورودی‌های میدان اشاره کرده بودند تفکیک شدند. به دلیل اینکه در هیچ یک از اسناد توصیفی، تاریخی و تصویری مربوط به دوره‌های پیش از قاجار، اشاره‌ای به دروازه مذکور نشده بود، اسناد مربوط به دوره قاجار بررسی موشکافانه شدند. به دلیل کیفیت پایین تصاویر به جای مانده از دروازه، با استفاده از نرم افزارهای مدل‌سازی<sup>۱</sup>، دروازه

میدان نقش جهان از جمله با ارزش‌ترین مجموعه‌های معماری در دوران پس از اسلام ایران محسوب می‌شود. این میدان مجموعه‌ای از فعالیت‌های حکومتی، مذهبی و تجاری را طی سالیانی که از شکل‌گیری آن می‌گذرد در خود جای داده است؛ از این روی ورودی به این مکان نیز تحت تاثیر عملکردهای متفاوت پیرامونی آن به چند دسته تقسیم می‌شده است. شاخص‌ترین ورودی که برای اتصال بازار و بافت مسکونی به میدان مورد استفاده قرار می‌گیرد، سردر قیصریه در ضلع شمالی میدان است (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۳)، (اوبن، ۱۳۹۱: ۲۹۶)، (فورواکاو، ۱۳۸۴: ۲۳۹)، (افضل الملک، ۱۳۷۹: ۲۸). در ضلع غربی میدان نیز که روزگاری در آن دولتخانه صفوی قرار داشته، شاخص‌ترین ورودی، سردر کاخ عالی‌قاپو محسوب می‌شود (تاورنیه، ۱۳۸۲: ۵۳)، (کاتف، ۱۳۵۶: ۶۲)، (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۶۱). علاوه بر این دو ورودی، دسترسی به میدان از طریق ورودی‌های دیگری نیز امکان‌پذیر بوده است. با توجه به قرارگیری دولتخانه صفوی در ضلع غربی میدان، دسترسی‌های این ضلع، قابل استفاده عموم نبوده و فقط مخصوص افراد وابسته به حکومت بوده است. در دوره قاجار در نتیجه عدم توجه حاکمان، این میدان دچار افول شده، به گونه‌ای که بیشتر سیاحانی که از آن دیدن کرده‌اند، وضعیت آن را نابسامان توصیف می‌کنند (لوتی، ۱۳۷۰: ۱۹۸)، (اوبن، ۱۳۹۱: ۲۸۹). به تدریج کاربری‌های میدان محدود و در دوره‌ای (حکومت ظل‌السلطان) کاربری غالب آن نظامی می‌شود (رجایی، ۱۳۸۳: ۱۴۴). در کنار تخریب‌های تدریجی در میدان، ساماندهی و مرمت‌هایی نیز در میدان و فضاهای اطراف صورت گرفته است. بیشتر این تغییرات در راستای مناسب‌سازی فضاها برای کاربری جدید، یعنی سربازخانه‌ها بوده است. از جمله تغییرات قابل توجه این دوره اضافه شدن دروازه‌ای در ضلع غربی میدان در نزدیکی کاخ عالی‌قاپو است. با توجه به از میان رفتن این دروازه و سایر الحاقات دوره قاجار (از جمله سربازخانه‌ها)، بررسی آن می‌تواند بخشی از تاریخ تحولات میدان نقش جهان را مشخص سازد. از طرفی به دلیل عدم وجود مستندات کافی در رابطه با ساخت این بنا، بررسی‌ها می‌توانند به اثبات برخی ویژگی‌های آن از جمله دوره ساخت و کاربری آن کمک کنند.

## پرسش‌های پژوهش

۱. آیا ارتباط عملکردی خاصی بین دروازه غربی میدان و فضاهای قرار گرفته در مجاور آن وجود دارد؟
۲. با توجه به اسناد توصیفی و تصویری موجود و شناخت بناهای مشابه، دروازه مذکور را به چه بازه زمانی می‌توان نسبت داد؟
۳. ویژگی‌های بارز معماری به کار رفته در این دروازه چیست؟ این پژوهش بر آن است تا با بررسی اسناد توصیفی و تصویری، به بررسی سیر تحولات تاریخی میدان نقش جهان، کاربری‌های میدان و بناهای پیرامون و دوره ساخت و ویژگی‌های معماری دروازه مورد نظر بپردازد.

از روی اسناد بازسازی شد تا درک بهتری از کالبد معماری آن و وضعیت این قسمت میدان ایجاد شود. ابتدا سیر تحول ورودی‌های میدان از دوره صفوی تاکنون به طور مختصر بررسی شدند. سپس آن گروه از ورودی‌هایی که به طور مشخص دارای سردر بوده‌اند و امروزه از بین رفته‌اند، مورد بررسی قرار گرفته شدند. با توجه به مشخص شدن کاربری نظامی فضاهای غرب میدان در دوره قاجار، نگاهی اجمالی به سربازخانه‌های محدوده میدان شد و با آشکار شدن ارتباط دروازه با این فضاها، ویژگی‌های کالبدی معماری آن از طریق مقایسه با نمونه‌های مشابه مورد ارزیابی قرار گرفت. در این میان برای مشخص شدن جایگاه فعلی دروازه و مشخصات آن، از ضلع غربی میدان تصویربرداری شد.

### پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشگران زیادی به معرفی میدان نقش جهان پرداخته‌اند، که در این میان تعداد قابل توجهی از آنها در خلال معرفی شهر اصفهان، به شناخت و توصیف این میدان به عنوان شاخص‌ترین بنای شهر پرداخته‌اند. بخش قابل توجهی از پژوهش، اسناد توصیفی هستند که اکثر آنها شامل سفرنامه‌ها می‌شود (تاورنیه، ۱۳۸۲؛ شاردن، ۱۳۹۳؛ دلاواله، ۱۳۷۰؛ کمپفر، ۱۳۶۳؛ فلاندن، ۱۳۵۶؛ ریچاردز، ۱۳۷۹؛ رنه دالمانی، ۱۳۹۴؛ کلود، ۱۳۷۰). بخش دیگری از پژوهش‌ها شامل اسناد تاریخی می‌شود (تحویلدار اصفهانی، ۱۳۴۲؛ جابری انصاری، ۱۳۷۸؛ ارباب اصفهانی، ۱۳۶۸). محققان دیگر به طور خاص این میدان را به عنوان یک فضای شهری از منظرهای مختلف بررسی کرده‌اند (شهابی نژاد و دیگران (ب)، ۱۳۹۳؛ آقابزرگ، ۱۳۹۴؛ Hayaty & et al, 2016; Khodabakhshi, 2014). بخشی از پژوهشگران نیز دقیق‌تر به بررسی سیر تحولات تاریخی میدان در بستر زمان پرداخته‌اند (شهابی نژاد و دیگران (الف)، ۱۳۹۳). در این میان تنها تعداد محدودی از پژوهشگران به بررسی اسناد تصویری و تحولات رخ داده در میدان پرداخته‌اند (راد احمدی و دیگران، ۱۳۹۰). از میان پژوهش‌های صورت گرفته تاکنون هیچ یک به وجود این دروازه در میدان نقش جهان اشاره نکرده و به همین دلیل تاریخ ساخت دروازه به همراه تاریخ تخریب و ویژگی‌های معماری آن مجهول مانده است. در میان اسناد موجود تنها یک پژوهشگر به نام این دروازه اشاره‌ای کرده (ارباب اصفهانی، ۱۳۶۸) و از همین روی نام دروازه نیز در این مقاله بر طبق سند نام برده، توپخانه نامیده می‌شود.

### سیر تحول دسترسی به میدان نقش جهان از دوره صفویه تا امروز

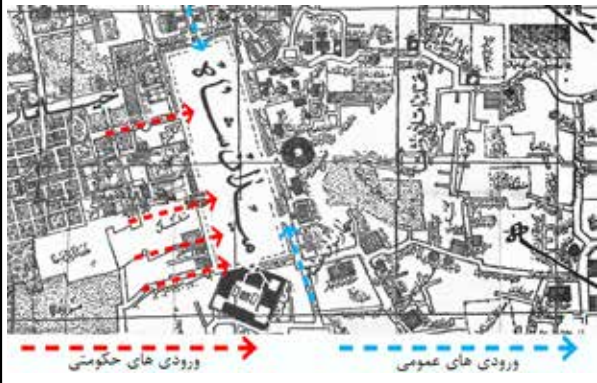


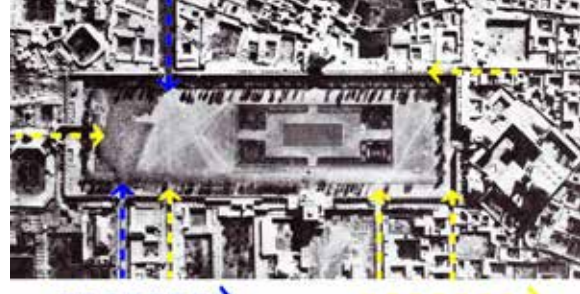
ورودی‌های میدان نقش جهان در دوران صفوی به دو دسته از لحاظ کارکردی تقسیم می‌شده، که این ورودی‌ها شامل ورودی‌های عمومی و حکومتی هستند. ورودی‌های حکومتی شامل چهار ورودی بوده است که تمامی در ضلع غربی واقع شده

بوده‌اند و میدان را به مجموعه دولتخانه صفوی متصل می‌کرده است. در این میان میدان به وسیله تعدادی ورودی نیز به محلات مسکونی و بازار بزرگ متصل می‌شده است که در ضلع شرقی و شمالی میدان واقع شده بود. شاخص‌ترین ورودی عمومی سردر قیصریه در شمال و شاخص‌ترین سردر حکومتی ورودی عالی قاپو بوده است. از دیگر ورودی‌های حکومتی می‌توان به محل اتصال گذرهای پشت مطبخ، حرمسرا و گذر متصل به میدان چهار حوض اشاره کرد (شهابی نژاد و امین زاده، ۱۳۹۱) (جدول ۱، نقشه شماره ۱). در دوره قاجار با توجه به نقشه سیدرضاخان (۱۳۰۲ خ) در ضلع شمالی دسترسی از طریق سردر قیصریه و بازار بزرگ میسر می‌شده است. از چهار ورودی حکومتی یاد شده نیز، ورودی متصل به گذر پشت مطبخ، ورودی متصل به میدان چهار حوض و عمارت سردر حرمسرا وجود داشته‌اند (جدول ۱، نقشه شماره ۲). در دوران پهلوی اول و با احداث دو خیابان حافظ و سپه تغییرات اساسی در دسترسی به میدان رخ می‌دهد (جدول ۱، نقشه شماره ۳). در دوره پهلوی دوم احداث خیابان استانداری و بانک ملی در غرب میدان موجب تخریب بخشی از دولتخانه صفوی به ویژه گذر متصل از میدان چهارحوض به نقش جهان می‌شود. خیابان‌های پشت مطبخ و سعدی (گذر حرمسرا) نیز به خیابان‌های سواره تبدیل می‌شوند (جدول شماره ۱، نقشه شماره ۴). از جمله تحولات رخ داده در دوران جمهوری اسلامی تبدیل مسیرهای سواره موجود به مسیرهای پیاده محور است. ابتدا دو خیابان سعدی و پشت مطبخ در دهه هفتاد خورشیدی و سپس خیابان‌های حافظ و سپه در دهه نود خورشیدی به مسیرهای پیاده محور تبدیل شدند.

### ورودی‌های تخریب شده میدان نقش جهان

بررسی اسناد تصویری و همچنین اسناد توصیفی - که عمدتاً سفرنامه‌ها هستند - آشکار کرد که سردرهای گوناگونی در میدان وجود داشته‌اند که از این میان دو سردر خورشید و دروازه توپخانه ویران شده‌اند (ولی بیگ و کورنگی، ۱۳۹۸). سیاح فرانسوی به پنج سردر عالی قاپو، در حرم سلطنتی، در چهارحوض، در شاهی و در مطبخ به عنوان ورودی‌های کاخ شاهی اشاره کرده است (شاردن، ۱۳۹۳: ۱۶۳-۱۶۲). در بین سردرهای بیان شده سردر چهارحوض و سردر موسوم به درشاهی امروزه برجای نیستند. در مورد سردر چهار حوض بنا بر موقعیت ثابت شده میدان چهارحوض (واقع در غرب میدان نقش جهان و روبه روی تالار تیموری) در اسناد تصویری و توصیفی و مشخص بودن خیابان اتصال دهنده این میدان به میدان نقش جهان (نقشه سیدرضاخان و نقشه چریکف) (جدول ۲)، می‌توان جایگاه احتمالی این سردر را تشخیص داد. مکان قرارگیری سردر چهارحوض در شمال عالی قاپو و کمی پایین‌تر از جایگاه فعلی خیابان سپه بوده است؛ اما جایگاه سردر شاهی به درستی توسط این سیاح بیان نشده است. برخی نیز این دروازه را ورودی کاخ شاه (شاه عباس) یا شاه‌آباد دانسته‌اند (راد

جدول شماره ۱: بررسی سیر تحولات ورودی‌های میدان نقش جهان

 <p>۲. ورودی‌های میدان نقش جهان در دوره قاجار، نقشه سید رضاخان ۱۳۰۲ هجری خورشیدی؛ ماخذ: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی اصفهان</p>	 <p>۱. میدان نقش جهان و موقعیت ورودی معابر اصلی منتهی به آن، دوره صفوی؛ ماخذ: شهابی نژاد و امین زاده، ۱۳۹۱</p>
 <p>۴. ورودی‌های میدان در دوره پهلوی دوم در سال ۱۳۳۵ خورشیدی؛ ماخذ: مدیریت اسناد و مدارک علمی وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۸۸</p>	 <p>۳. ورودی‌های میدان در دوره پهلوی اول، عکس هوایی از میدان نقش جهان در سال ۱۳۱۵ خورشیدی؛ ماخذ: اشمیت، ۱۳۷۶</p>

مدارس نظامی نیز پدید آمد (سیفی، ۱۳۶۲: ۲۶۱). اهمیت بناهای نظامی در این دوره به اندازه‌ای بوده که اداره‌ای با مسئولیت حفظ و نگهداری این بناها تحت عنوان نظارت‌خانه شکل گرفت (مدرس، ۱۳۸۰: ۵۹۱). بنابر نوشته‌ی برخی از سفرنامه‌های دوره قاجار مشخص می‌شود که حجره‌های میدان نیز در این زمان به سربازخانه تغییر کاربری داده بوده‌اند (نوردن، ۱۳۵۶: ۱۱۹؛ رنه دالمانی، ۱۳۹۴: ۹۲۶؛ فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۵۷). از این روی در این دوره، نام میدان به سربازخانه نقش جهان تغییر پیدا کرده بوده (رجایی، ۱۳۸۳: ۱۴۴). یکی دیگر از سربازخانه‌های ساخته شده در این دوره، سربازخانه ناصری است که در زمان ظل‌السلطان و به دستور مستقیم او ساخته می‌شود (ارباب اصفهانی، ۱۳۶۸: ۷۸). این بنا روی خرابه‌های کاروانسرای نقش جهان ساخته شده که در دوره صفویه محل داد و ستد ارمنیان بوده است (درهوهانیان، ۱۳۷۹: ۱۲۴). محل این میدان بنا بر توضیحات یکی از مورخان اصفهان در غرب میدان نقش جهان بوده است (ارباب اصفهانی، ۱۳۶۸: ۷۸) اما مکان دقیق آن در، طبق نوشته روزنامه فرهنگ (شماره ۲۸۱، سال ۱۳۰۳ ه.ق) بدین قرار است: «... سربازخانه مذکور از سمت شمال محدود به باغ و بازار صباغان و از سمت جنوب به میدان چهارحوض و بازار مسگران و از جهت شرقی به سربازخانه نقش جهان و از جهت غربی به شارع عام که مقابله می‌کند با باغ جدیدی که در جنب شمالی عمارت چهلستون طرح شده است» (رجایی، ۱۳۸۳: ۷۴). مکان توصیف شده در این سند، در

احمدی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۱۶) (هیأت نویسندگان و محققین، ۱۳۷۶: ۹۹) یکی از دلایل رد این نظر، عدم وجود این دروازه در اسناد تصویری پیش از قاجار است. اگر این ورودی متعلق به یکی از کاخ‌های دولتخانه صفوی در غرب میدان بود، چه بسا که در آن دوره و در زمان شکوه بیشتر این کاخ‌ها دارای اهمیت بوده و همانند سردر خورشید (ورودی حرمسرا) به تصویر کشیده می‌شد. علاوه بر مطالب ذکر شده، مورخ دیگری نیز از وجود دروازه‌ای جدید به نام دروازه توپخانه یاد می‌کند، که نشان از معاصر بودن این دروازه با نگاشتن کتاب (۱۳۰۲-۱۳۰۸ ه.ق) توسط وی یعنی دوره قاجار دارد (ارباب اصفهانی، ۱۳۶۸: ۳۸). مسئله‌ای که در تعیین کاربری احتمالی این دروازه کمک می‌کند، مشخص بودن کاربری فضای پشت این دروازه در نقشه‌های چریکف (۱۳۳۰ خ) و سیدرضاخان (۱۳۰۲ خ) است. در نقشه سیدرضاخان این مکان به عنوان توپخانه و در نقشه چریکف به عنوان میدان سربازها معرفی شده است (جدول ۲، ردیف ۱ و ۳). در دوره قاجار بخش عمده‌ای از میدان نقش جهان به سربازخانه تبدیل شد. برای بررسی ارتباط دروازه توپخانه با فضاهای نظامی دوره قاجار، سربازخانه‌های پیرامون این فضا مورد بررسی قرار می‌گیرد.

**سربازخانه‌های حدود میدان نقش جهان در دوره قاجار**

نظمیه اصفهان در دوره حکومت ظل‌السلطان (۱۲۸۳-۱۲۸۹ و ۱۲۹۱-۱۳۲۵ ه.ق) ایجاد شده است. همزمان با آن در اصفهان

جدول شماره ۲: بررسی دروازه مورد نظر در نقشه‌های تاریخی

توسیم کننده	نقشه	توضیحات	توسیم کننده	نقشه	توضیحات
سرهنگ چریکف (۱۸۵۱م)	ماخذ: مهریار و دیگران، ۱۳۷۸	در این نقشه فضای مورد نظر به عنوان میدان سربازها معرفی شده است. ورودی این فضا از سمت میدان مشخص نشده است.	سید رضاخان (۱۹۲۳م)	ماخذ: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی اصفهان	در این نقشه فضای مورد نظر به عنوان توپخانه نامیده شده است. ورودی این فضا از سمت میدان تا حدودی مشخص شده است.
پاسکال کوست (۱۸۶۷م)	ماخذ: شفقی، ۱۳۸۱	در این نقشه تنها سه ورودی در سمت غربی میدان ترسیم شده که تنها ورودی بازار مسگران است که در حوالی سردر مورد نظر جای گرفته است.	بدوئن (۱۹۳۲م)	ماخذ: بدوآن ۱۳۷۹	به دلیل عدم توجه به جزئیات در این نقشه، تفکیک فضاها به گونه‌ای نیست که بشود در این قسمت تنها ورودی‌های ترسیم شده در ضلع غربی ورودی چهارحوض و پشت مطبخ است.

شمال میدان چهارحوض قرار داشته، ولی فضای پشت دروازه توپخانه در جنوب میدان جای داشته است، لذا این سربازخانه نمی‌تواند همان فضای پشت دروازه توپخانه باشد (جدول شماره ۳).

جدول شماره ۳: سربازخانه‌های شاخص اصفهان در دوره قاجار

ردیف	فوج	صنف	مکان سربازخانه
۱	فتح ناصری یا فتح آباد	سواره نظام	چهارباغ عباسی (عتیق با کهنه)
۲	جلالی	پیاده نظام	میدان نقش جهان
۳	چهارمحل	؟	سربازخانه جدید (کنار میدان نقش جهان و سربازخانه چهارحوض)
۴	جلالی	؟	سربازخانه چهارحوض

ماخذ: برگرفته از رجایی ۱۳۸۱

یکی دیگر از سربازخانه‌هایی که در این دوره شکل گرفته، سربازخانه چهارحوض بوده است. این مکان به منزله جلوخان عمارات سلطنتی بوده که در این دوره (قاجار) به سربازخانه تبدیل شده است (تحویلدار اصفهانی، ۱۳۴۲: ۲۳). این میدان در دوره پهلوی با احداث خیابان استانداری تخریب شده و بخشی از آن به خیابان و بخشی به بانک تبدیل شده است (بهشتیان، ۱۳۴۳: ۲۷). در گزارش مرمت میدان چهارحوض و تبدیل آن به سربازخانه از فضاهای اطراف این میدان که خرابه بوده‌اند و سپس مرمت شده و تبدیل به سربازخانه شده‌اند نیز یاد می‌شود (رجایی، ۱۳۸۳: ۱۱۷). با توجه به اینکه در تصاویر باقیمانده از دوره قاجار و اوایل پهلوی (جدول شماره ۴)، در ورودی گذر چهارحوض در ضلع غربی میدان

نقش جهان هیچ سردری قرار ندارد و با توجه به اهمیت سربازخانه چهارحوض و بناهای وابسته به آن، به نظر می‌رسد دروازه مذکور در ارتباط با این سربازخانه و بناهای وابسته به آن بوده است. یکی از بناهای وابسته به سربازخانه چهارحوض که از طریق گزارش روزنامه فرهنگ وجود آن اثبات گردید، مکانی است که در پشت سردر مورد نظر قرار گرفته که در نقشه چریکف میدان سربازها و در نقشه سیدرضاخان توپخانه نامیده شده است. با توجه به نامگذاری دروازه‌ای به نام توپخانه توسط ارباب اصفهانی و مطابقت این دروازه با فضاهای نظامی غرب میدان، می‌توان این دروازه را دروازه توپخانه نامید که به منظور ارتباط فضاهای نظامی با میدان نقش جهان ساخته شده بوده. البته لازم به ذکر است که مرمت میدان چهارحوض و تبدیل آن به سربازخانه با توجه به گزارش روزنامه فرهنگ، ۳۱ سال بعد از ترسیم نقشه چریکف اتفاق افتاده است. در این نقشه فضای شمالی کاخ عالی قاپو به عنوان میدان سربازها نامیده شده است. این فضا با مکانی که در پشت سردر مورد نظر قرار گرفته، مطابقت می‌کند. پس می‌توان نوشت قبل از تشکیل سربازخانه چهارحوض این مکان به سربازها و تشکیلات نظامی مربوط بوده است؛ اما با توجه به اینکه در گزارش‌های روزنامه فرهنگ از وجود میدان دیگری در نزدیکی چهارحوض به عنوان میدان سربازها یاد نشده و از طرفی فضاهای اطراف چهارحوض را خرابه توصیف کرده است، می‌توان نتیجه گرفت که این فضا تا حدودی کاربری خود را در هنگام تشکیل سربازخانه چهارحوض از دست داده بوده. با ساماندهی میدان چهارحوض به عنوان سربازخانه احتمالاً مکان مورد

نظر نیز به عنوان توپخانه مجدداً مورد استفاده قرار گرفته است. بنابر مدارک موجود مشخص می‌گردد که سردر مورد نظر، ورودی یکی از میدان‌های سربازخانه چهارحوض بوده است. در رابطه با تاریخ و چگونگی ساخت این سردر اطلاعات دقیقی به دست نیامده، اما در یکی از گزارش‌های روزنامه فرهنگ (شماره ۸۸، سال ۱۲۹۸ ه.ق.) به نصب درهای محکم در ورودی‌های میدان اشاره شده است (رجایی، ۱۳۸۳: ۱۱۱). با توجه به نظامی شدن کاربری بیشتر قسمت‌های غربی میدان و قرارگیری انبار تجهیزات در نزدیکی سربازخانه‌ها (رجایی، ۱۳۸۳: ۷۰)، تعبیه سردری مستحکم برای کنترل ورود و خروج به این فضاها امری اجتناب‌ناپذیر بوده است. البته هنوز نمی‌توان زمان دقیق ساخت دروازه را اثبات کرد؛ زیرا این مکان قبل از تشکیل حکومت ظل‌السلطان و اختصاص یافتن بخش بزرگی از میدان و فضاهای اطراف آن به سربازخانه، کاربری نظامی داشته است و چه بسا در همان زمان برای محافظت میدان سربازها، دروازه مذکور احداث شده باشد. اما فارغ از تعیین سال ساخت دروازه با توجه به موارد ذکر شده ضرورت ساخت و کاربری سردر مورد نظر مشخص می‌شود.

### موقعیت دروازه توپخانه پیش از دوره قاجار

در طرحی که شاردن در دوره صفویه از ضلع غربی میدان تهیه کرده، دو ورودی در سمت راست کاخ عالی‌قاپو دیده می‌شود که مکان ورودی اول می‌تواند با مکانی که در دوره قاجار دروازه توپخانه را ایجاد کرده‌اند، برابری کند. این دو ورودی هیچ کدام سردر مشخصی نداشته و احتمالاً راه ورود به بازار اطراف میدان و یا یکی از فضاهای دولتخانه صفویه بوده است (نگاره ۱ و ۲). طرح دیگری از هفشتد متعلق به اوایل قرن ۱۸ میلادی وجود دارد که در آن به نظر می‌رسد در فاصله مشخصی از کاخ عالی‌قاپو ورودی قرار داشته است، ولی سردر مشخصی در این طرح دیده نمی‌شود (نگاره ۳).

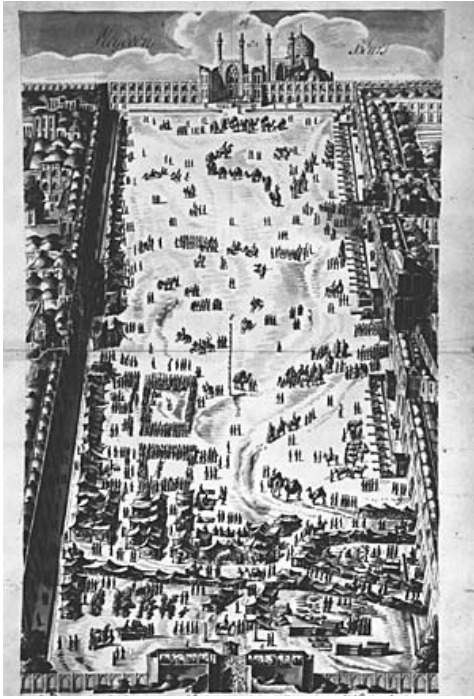
### بررسی سیر تحول موقعیت سردر مورد نظر بر اساس اسناد تاریخی و تصویری

در بین اسناد توصیفی و تاریخی تنها ارباب اصفهانی در کتاب خود از دروازه‌ای به نام توپخانه در غرب میدان نقش جهان یاد می‌کند. تاریخ پایان اولیه کتاب وی ۱۳۰۰ ه.ق (۱۸۸۲م) و تصحیح آن ۱۳۰۸ ه.ق (۱۸۹۱م) است. با توجه به اینکه وی از این دروازه به عنوان یک بنای جدید یاد می‌کند، می‌توان تاریخ ساخت آن را به قبل از سال ۱۸۸۲ و یا ۱۸۹۱ میلادی نسبت داد. اسناد تصویری

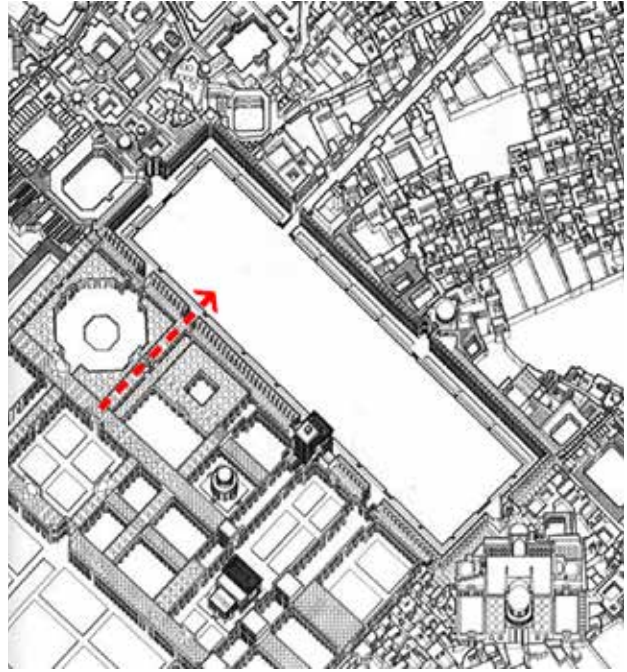
که نشان دهنده این ورودی و یا فضای پشت آن هستند به دو دسته تقسیم می‌شوند. دسته اول شامل آن گروه از طرح‌ها و عکس‌هایی می‌شود که در آن دروازه و یا موقعیت آن مشخص شده و دسته دوم نقشه‌هایی هستند که از دوره قاجار بر جای مانده و موقعیت فضای پشت دروازه در آنها مشخص است. با توجه به طرح‌های بررسی شده از دوره صفویه در بخش قبل، این مطلب حاصل شد که در جایگاه دروازه توپخانه در دوره صفویه نیز ورودی وجود داشته و در دوره قاجار سردری به آن افزوده شده است؛ اما در تمام اسناد دوره قاجار نیز این دروازه وجود ندارد. قدیمی‌ترین اسناد، تصویر هولتسر مربوط به سال‌های ۱۸۶۳ تا ۱۸۹۷م، (جدول شماره ۴، نگاره ۳) و نقشه سرهنگ چریکف در سال ۱۸۵۱ است (جدول شماره ۲). در طرحی که مادام دیولافوا از این قسمت از میدان کشیده سردر مورد نظر دیده نمی‌شود (جدول شماره ۴، نگاره ۴). در تصاویر بعدی که اغلب مربوط به اوایل قرن ۲۰ میلادی می‌شود، دروازه مورد نظر وجود دارد. جدیدترین اسنادی که در آنها این دروازه قابل مشاهده است، طرحی متعلق به ریچاردز و نگاره‌ای متعلق به سال ۱۹۳۰ است (جدول شماره ۴، نگاره ۸). در اسناد تصویری مربوط به بعد از این تاریخ که شناخته شده‌ترین آنها عکس هوایی اشمیت (۱۹۳۵ میلادی) است، این دروازه دیگر وجود ندارد. از بررسی و مقایسه اسناد تصویری موجود به طور واضح نمی‌توان به تاریخ ساخت دروازه پی برد؛ زیرا در قدیمی‌ترین سند (نقشه چریکف) تنها فضای میدان سربازها وجود دارد و از ورودی آن اثری نیست. در رابطه با تصویر هولتسر که احتمالاً قدیمی‌ترین عکس دروازه است نیز تاریخ دقیق عکسبرداری مجهول است. در نگاره طراحی شده توسط دیولافوا نیز دروازه مورد نظر دیده نمی‌شود. با توجه به اینکه ارباب اصفهانی به وجود این دروازه در تاریخی قبل از ۱۸۸۲ و یا ۱۸۹۱ میلادی اشاره می‌کند، می‌توان به این نتیجه رسید که یا دیولافوا این دروازه را نکشیده و یا دروازه در تاریخی بعد از حضور او ساخته شده است. با تطبیق اسناد تصویری و تاریخی موجود می‌توان بازه زمانی بین سال‌های ۱۸۵۱ تا ۱۸۸۲ را برای احداث و بازه زمانی ۱۹۳۰ تا ۱۹۳۵ میلادی را برای تخریب این دروازه در نظر گرفت. در حال حاضر در جایگاه این دروازه ورودی بوستان هنر قرار دارد که فاقد سردر مشخص بوده و تنها دسترسی از میدان به بوستان را تأمین می‌کند (نگاره ۴).



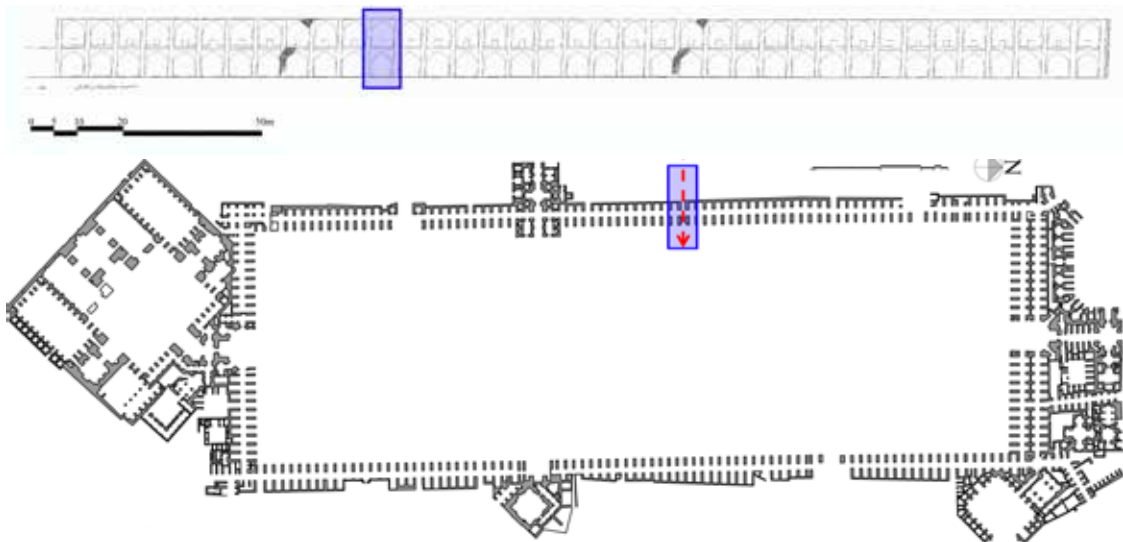
نگاره شماره ۱: موقعیت احتمالی دروازه توپخانه در دوره صفویه؛ ماخذ: شاردن، ۱۲۹۳



نگاره شماره ۳: موقعیت احتمالی دروازه توپخانه در دوره صفویه. طرح از هفشتاد متعلق به سال ۱۷۰۳ میلادی؛ ماخذ: راد احمدی و دیگران، ۱۳۹۰



نگاره شماره ۲: موقعیت احتمالی دروازه توپخانه در دولتخانه صفویه. این بخش احتمالاً در آن زمان ورودی یکی از فضاهای دولتخانه بوده است؛ ماخذ: هرذگ، ۱۳۷۶



نگاره ۴: موقعیت فعلی دروازه توپخانه. این ورودی در زمان حاضر دارای سردر مشخص نبوده و تنها ورودی بوستان هنر است. ماخذ: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی اصفهان

### بررسی ویژگی‌های معماری دروازه توپخانه

یکی از دلایلی که می‌تواند به تشخیص دوره ساخت این سردر کمک کند، ویژگی‌های معماری آن است. شاید شاخص‌ترین بخش این سردر دو برج قطور آن هستند که در دو طرف آن واقع شده و در بالای آنها کنگره‌هایی دیده می‌شود. برج‌های مذکور یادآور برج‌های واقع در قلعه‌هایند که اصلی‌ترین کاربری آنها دیدبانی است و این خود یکی دیگر از دلایل اثبات کاربری نظامی این دروازه است. در بدنه برج‌های مذکور تزئینات آجرکاری همچون گل انداز و هره‌چینی آجری دیده می‌شود. یکی از قابل توجه‌ترین عناصر روی بدنه برج‌ها، سه عدد حفره به شکل لوزی است که در پایین برج‌ها قرار گرفته و در وسط یکی از آنها (برج

سمت راست) روزنه‌ای دیده می‌شود. یکی از عناصر دیگر روی بدنه برج‌ها، تعدادی مشتبوه است که در فاصله‌های مشخصی قرار گرفته‌اند. در حد فاصل بین برج‌ها و دهانه ورودی، دو ستون قرار دارد. این ستون‌ها دارای پایه‌های مکعبی و سرستون‌هایی به شکل نیم مخروط ناقص هستند. ساقه ستون‌ها نیز دارای سطح مقطع دایره‌ای و بدنه‌ای صاف است. دهانه ورودی دارای چفد تیزه‌دار مشابه سایر چفدهای تکرار شده در بدنه میدان است و در بالای آن فضایی به پیروی از بالای حجره‌ها تعبیه شده، اما تفاوتش با آنها در شکل چفد است که به صورت مازهدار است. در بالای سردر و در مرکز آن تاجی نیم‌دایره قرار گرفته و پرچمی نیز در کنار آن تعبیه شده است (جدول شماره ۴). مصالح اصلی بنا آجر است و

جدول شماره ۴: بررسی دروازه سربازخانه در اسناد تصویری

عکاس / طراح	عکس / طراحی	توضیحات	عکاس / طراح	عکس / طراحی	توضیحات
هارولد اف. وستون (۱۹۱۹م)	 ماخذ: URL5	مشخص بودن برخی از ویژگی‌های معماری سردر از جمله تزئینات موجود در بدنه برج‌ها و اجزای ستون‌ها.	هارولد اف. وستون (۱۹۱۹م)	 ماخذ: هیات نویسندگان و محققین، ۱۳۷۶	مشخص بودن برخی از ویژگی‌های معماری سردر از جمله تزئینات موجود در بدنه برج‌ها و اجزای ستون‌ها.
ارنست هولتسر (۱۸۹۷-۱۸۶۴م)	 ماخذ: دیولافوا ۱۳۷۱	تاریخ دقیق این عکس مشخص نیست ولی قطعا بین سال‌های ۱۸۶۳ تا ۱۸۹۷ میلادی گرفته شده است. در بین این سال‌ها سردر مورد نظر وجود داشته است.	ارنست هولتسر (۱۸۹۷-۱۸۶۴م)	 ماخذ: هولتسر ۱۳۵۵	تاریخ دقیق این عکس مشخص نیست ولی قطعا بین سال‌های ۱۸۶۳ تا ۱۸۹۷ میلادی گرفته شده است. در بین این سال‌ها سردر مورد نظر وجود داشته است.
۵	 ماخذ: URL1	این تصویر سربازخانه میدان چهارحوض را نشان می‌دهد که در انتهای تصویر سردر مورد نظر نیز مشخص است.	والتر میتل هولتزر (۱۹۲۵م)	 ماخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان	این تصویر سربازخانه میدان چهارحوض را نشان می‌دهد که در انتهای تصویر سردر مورد نظر نیز مشخص است.
والتر میتل هولتزر (۱۹۲۵م)	 ماخذ: ریچاردز، ۱۳۷۹	در این تصویر علاوه بر سردر سربازخانه سایر فضاهایی که در غرب میدان و پشت این سردر هستند نیز قابل تشخیص‌اند.	والتر میتل هولتزر (۱۹۲۵م)	 ماخذ: URL1	در این تصویر علاوه بر سردر سربازخانه سایر فضاهایی که در غرب میدان و پشت این سردر هستند نیز قابل تشخیص‌اند.



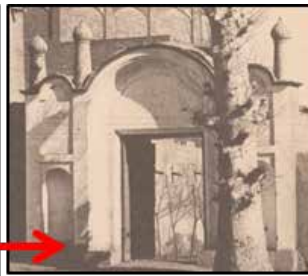
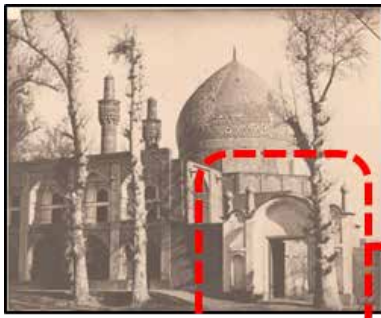
نگاره شماره ۵: مقایسه سردر سربازخانه چهارحوض با سایر دروازه‌های مشابه دوره قاجار. وجود اجزایی نظیر تاج نیم‌دایره، ستون‌های طرفین ورودی و چفدهای نیم‌دایره حاکی از شباهت دروازه توپخانه با دروازه‌های قاجاری است؛ ماخذ نگاره‌های ۲ و ۳: URL3؛ ماخذ نگاره ۱: URL2

### بازسازی دروازه توپخانه

به دلیل گویا نبودن تصاویر باقیمانده از این دروازه و به منظور درک بهتر ویژگی‌های معماری دروازه و این قسمت میدان در دوره قاجار، بر اساس اسناد موجود دروازه، مدل سه بعدی بنا بازسازی شد (نگاره‌های ۶ و ۷).

قسمت‌هایی هم به نظر می‌رسد از پوشش گچ استفاده شده و در بالای سر ستون‌ها نیز از کاشی استفاده شده است. با بررسی مختصر ویژگی‌های معماری این سردر و مقایسه آن با دروازه‌هایی که مشخصاً مربوط به دوره قاجار هستند (نگاره‌های ۵ و ۷) می‌توان به این نتیجه رسید که این بنا متعلق به دوره قاجار است. از عناصر شاخص این دروازه‌ها می‌توان به وجود تاج نیم‌دایره در بالای ورودی و دو ستون در طرفین درگاه اشاره کرد (نگاره ۶).





وجود ناچگی به شکل نیم دایره در بالای درگاه. وجود دو ستون در طرفین درگاه ورودی در اغلب اینگونه دروازه‌ها.

نگاره شماره ۷: ورودی باغ مجاور مدرسه چهارباغ در زمان قاجار. این سردر که دارای فرم مشابهی با سردر سربازخانه است نیز در دوره قاجار ایجاد شده و امروزه از میان رفته است؛ ماخذ: هولتسر، ۱۳۵۵

نگاره شماره ۶: عناصر تکرار شونده در دروازه‌ها و سردرهای دوره قاجار



نگاره شماره ۶: مقایسه جایگاه دروازه توپخانه در گذشته و زمان حال. بازسازی این دروازه بر اساس اسناد موجود



نگاره شماره ۷: بازسازی دروازه توپخانه بر اساس اسناد موجود

سربازخانه چهارحوض بوده که در جایگاه میدان چهارحوض سابق شکل گرفته است. علاوه بر میدان چهارحوض فضاهای اطراف آن نیز در این دوران مرمت شده و در خدمت سربازخانه قرار گرفته‌اند. احتمالاً این میدان که در پشت دروازه قرار داشته و مدت‌ها قبل از سربازخانه چهارحوض فعالیت می‌کرده، به مرور کاربری خود را از دست داده و با ساماندهی میدان چهارحوض، مجدداً به عنوان توپخانه مورد استفاده قرار گرفته است. از این روی می‌توان این دروازه را محل اتصال فضاهای نظامی غرب میدان نقش جهان با میدان دانست و بنا بر توصیف ارباب اصفهانی آن را دروازه توپخانه نامید. با بررسی اسناد تصویری دوره صفویه مشخص شد که قبل از دوره قاجار چنین دروازه‌ای وجود نداشته است؛ اما اینکه دروازه مذکور چه سالی به بدنه غربی میدان اضافه شده است، هنوز کاملاً مشخص نیست. در قدیمی‌ترین سند که همان نقشه چیریکف است فضای پشت دروازه به عنوان میدان سربازها معرفی

### جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با بررسی‌های صورت گرفته آشکار گردید که در جایگاه دروازه مورد نظر، در دوره صفویه یک ورودی قرار داشته که دارای سردری شاخص نبوده است (بند ۵) (نگاره‌های ۱ تا ۳). در اواسط دوره قاجار قسمت عمده‌ای از میدان و بخش‌های غربی آن، در خدمت فعالیت‌های نظامی قرار می‌گیرند (بند ۳) (جدول ۳). در نقشه چیریکف فضای قرار گرفته در ضلع شمالی کاخ عالی قاپو که در واقع فضای پشت دروازه مورد نظر هست، به عنوان میدان سربازها معرفی شده است. این نقشه حاکی از این مطلب است که در اوایل دوره قاجار نیز بخشی از ضلع غربی میدان به کاربری سربازخانه اختصاص داشته است. از طرفی ارباب اصفهانی نیز از وجود دروازه‌های موسوم به توپخانه در غرب میدان نقش جهان یاد می‌کند که تقریباً نزدیک به دوران نگارش کتاب وی (۱۸۸۲ یا ۱۸۹۱م) احداث شده بوده است. یکی از بناهای نظامی این دوره

شده است، اما خود دروازه در نقشه دیده نمی‌شود. تصویر گرفته شده توسط هولتسر نیز بین سال‌های ۱۸۶۳ تا ۱۸۹۷ میلادی گرفته شده است، که تاریخ دقیق عکسبرداری آن مجهول است. در نگاره طراحی شده توسط دیولافوا در سال ۱۸۸۱ میلادی نیز دروازه مورد نظر دیده نمی‌شود که به نظر می‌رسد طراحی با دقت انجام نشده و همه اجزای میدان به تصویر کشیده نشده است. جدیدترین اسنادی که در آن این دروازه دیده می‌شود طرحی متعلق به ریچاردز و نگاره‌ای مربوط به سال ۱۹۳۰ میلادی است. در اسناد تصویری مربوط به بعد از این تاریخ که شناخته شده‌ترین آنها عکس هوایی اشمیت (۱۹۳۵ میلادی) است. این دروازه دیگر وجود ندارد. از این روی با تطبیق اسناد تاریخی و تصویری می‌توان گفت که دروازه مذکور در بین سال‌های ۱۸۵۱ تا ۱۸۸۲ میلادی، احداث و در بین سال‌های ۱۹۳۰ تا ۱۹۳۵ میلادی تخریب شده است. یکی دیگر از راهکارها برای تعیین دوره ساخت دروازه، مقایسه ویژگی‌های معماری آن با سایر دروازه‌های قاجاری بود. (نگاره‌های ۲ تا ۴). به دلیل تشابهات معنادار بین کالبد معماری این دروازه با دروازه‌های قاجاری می‌توان زمان ساخت آن را دوره قاجار در نظر گرفت. به طور کلی ویژگی‌های بارز معماری این دروازه وجود دو ستون طرفین دهانه ورودی و یک تاج نیم‌دایره در بالای درگاه آن است. در کنار هر یک از ستون‌های طرفین ورودی یک برج کنگره‌دار وجود دارد. وجود این برج‌ها که اصلی‌ترین نقش آن‌ها در معماری ایرانی دیدبانی و دفاع از فضاهای پشت برج است نیز دلیل دیگری برای اثبات کاربری نظامی این دروازه است (نگاره ۶)

### پی‌نوشت‌ها

۱. مدل‌سازی در نرم‌افزارهای Revit Architecture 2017 و 3ds Max توسط نگارندگان صورت گرفت.
۲. روزنه‌هایی در دیوار برای قرار دادن تیرهای چوب بست (رفیعی سرشکی و دیگران، ۱۳۸۲: ۴۱۱).

### فهرست منابع و مراجع

۱. آقابزرگ، نرگس و حشمت‌الله متدین (۱۳۹۴)، «خاستگاه نظری میدان نقش جهان»، باغ، نظرو، شماره ۳۳، تابستان.
۲. آلبوم خانه کاخ گلستان.
۳. ارباب اصفهانی، محمد مهدی (۱۳۶۸)، **نصف جهان فی تعریف الاصفهان**، امیرکبیر، تهران.
۴. اشمیت، اریش فردریش (۱۳۷۶)، **پرواز بر فراز شهرهای باستانی ایران**، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۵. افضل‌الملک، غلامحسین (۱۳۷۹)، **سفرنامه اصفهان**، مصحح: ناصر افشارفره، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
۶. انه، کلود (۱۳۷۰)، **گل‌های سرخ اصفهان**، ایران با اتومبیل، ت: فضل‌الله جلوه، روایت، تهران.
۷. اوبن، اوژن (۱۳۹۱)، **ایران امروز**، ترجمه: علی اصغر سعیدی، نقش جهان، تهران.
۸. بدوان (۱۳۷۹)، **اصفهان در قرن هفدهم**، ترجمه: اصغر کریمی، اثر، دوره ۲۱، شماره ۳۱ و ۳۲.

۹. بهشتیان، عباس (۱۳۴۳)، **بخشی از گنجینه آثار ملی**، چاپخانه حبل‌المتین، اصفهان.
۱۰. تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۲)، **سفرنامه تاورنیه**، ترجمه: حمید ارباب شیرانی، نیلوفر، تهران.
۱۱. تحویلداراصفهانی، میرزا حسین خان (۱۳۴۲)، **جغرافیای اصفهان؛ جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر**، ترجمه: منوچهر ستوده، دانشگاه تهران، تهران.
۱۲. جابری انصاری، حسن (۱۳۷۸)، **تاریخ اصفهان**، تصحیح و تعلیق: جمشید مظاهری، مشعل با همکاری شرکت بهی، اصفهان.
۱۳. دروهانیان، هارتون (۱۳۷۹)، **تاریخ جلفای اصفهان**، ترجمه: لئون میناسیان و موسوی فریدنی، نشرزنده رود، اصفهان.
۱۴. دلاواله، پیتر (۱۳۷۰)، **سفرنامه پیتر دلاواله**، ترجمه: شجاع‌الدین شفا، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران.
۱۵. دیولافوا، مادام ژان (۱۳۷۱)، **ایران، کلد و شوش**، ترجمه: علی محمد فره وشی و بهرام فره وشی، دانشگاه تهران، تهران.
۱۶. راداحمدی، مینا؛ فرهاد تهرانی و رضا ابوبی (۱۳۹۰)، «معرفی و نقد بر چند سند تصویری تاریخی تازه یافته در مورد میدان نقش جهان»، باغ نظر، شماره ۱۷، تابستان.
۱۷. رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۳)، **تاریخ اجتماعی اصفهان در عصر ظل السلطان**، دانشگاه اصفهان، اصفهان.
۱۸. رفیعی سرشکی، بیژن؛ ندا رفیع زاده و علی محمد زنجیر کرمانی (۱۳۸۲)، **فرهنگ مهرازی (معماری) ایران**، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن، تهران.
۱۹. زهدالمانسی، هانری (۱۳۹۴)، **سفرنامه از خراسان تا بختیاری**، ترجمه: همایون فره وشی، امیرکبیر، تهران.
۲۰. ریچاردز، فردر (۱۳۷۹)، **سفرنامه فردر ریچاردز**، ترجمه: مهین دخت صبا، علمی فرهنگی، تهران.
۲۱. سیفی قمیتفرشی، مرتضی (۱۳۶۲)، **نظم و نظمی در دوره قاجار**، یساولی فرهنگسرا، تهران.
۲۲. شاردن، ژان (۱۳۹۳)، **دایرة المعارف تمدن ایران، ساحتنامه شاردن**، ترجمه: محمد عباسی، امیرکبیر، تهران.
۲۳. شفقی، سیروس (۱۳۸۱)، **جغرافیای اصفهان**، دانشگاه اصفهان، اصفهان.
۲۴. شهابی نژاد، علی و بهناز امین زاده، (۱۳۹۱)، «منظر ورودی میدان نقش جهان اصفهان؛ ارزش‌ها و مسئله‌ها»، هنرهای زیبا، دوره ۱۷، شماره ۱، بهار.
۲۵. شهابی نژاد، علی؛ رضا ابوبی، محمود قلعه نوئی، و سید محمد امامی (۱۳۹۳-الف)، «شکل‌گیری و دگرگونی تاریخی میدان نقش جهان اصفهان»، دانش مرمت و میراث فرهنگی، سال دوم، شماره ۳، بهار و تابستان.
۲۶. شهابی نژاد، علی؛ رضا ابوبی، محمود قلعه نوئی، و فرهنگ مظفر (۱۳۹۳-ب)، «مقیاس انسانی در میدان نقش جهان اصفهان»، مرمت و معماری ایران، سال چهارم، شماره ۸، پاییز و زمستان.
۲۷. فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، **سفرنامه‌ی اوژن فلاندن به ایران**، ترجمه: حسین نورصادقی، اشراقی، تهران.
۲۸. فوروکاوا، نوبیوشی (۱۳۸۴)، **سفرنامه فوروکاوا**، ترجمه: هاشم رجب‌زاده و کینیجی نه اورا، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
۲۹. کاتف، فدت آفاناس یویچ (۱۳۵۶)، **سفرنامه فدت آفاناس یویچ کاتف**، محمد صادق همایون فرد، کتابخانه ملی ایران، تهران.
۳۰. کمپفر، انگلیبرت (۱۳۶۳)، **سفرنامه کمپفر**، ترجمه: کیکاووس جهاناداری، خوارزمی، تهران.

۳۱. لوتی، پیر (۱۳۷۰)، به سوی اصفهان، ترجمه: بدرالدین کتابی، اقبال، تهران.
۳۲. مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان.
۳۳. هیأت نویسندگان و محققین (۱۳۷۶)، ایران در آستانه قرن بیستم: سفرنامه هیأت نویسندگان و محققین ماهنامه نشنال جئوگرافیک از ایران در سال ۱۹۲۱ - ۱۳۰۰ ه.ش ... و ۶۳ تصویر از کاروانهای ایرانی - به ضمیمه آلبومی از تصاویر ایران در دهه ۱۳۰۵ - ۱۲۹۵ ه.ش، ترجمه: میترا معتضد، البرز، تهران.
۳۴. مدرس، یحیی (۱۳۸۰)، فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۳۵. مهریار، محمد؛ شامیل فتح الله یف؛ فرهاد فخار تهرانی و بهرام قدیری (۱۳۷۸)، اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۳۶. نوردن، هرمان (۱۳۵۶)، زیر آسمان ایران، ترجمه: سیمین سمیعی، دانشگاه تهران، تهران.
۳۷. مدیریت اسناد و مدارک علمی وزارت راه و شهرسازی، مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی.
۳۸. ولی بیگ، نیما و نگار کورنگی (۱۳۹۸)، «بازخوانی سردر خورشید در میدان نقش جهان بر اساس اسناد توصیفی - تاریخی و تصویری»، باغ نظر، در دست چاپ.
۳۹. هردگ، کلاوسی (۱۳۷۶)، ساختار شکل در معماری اسلامی ایران و توکستان، ت: محمد تقی زاده مطلق، بوم، تهران.
۴۰. هولستر، ارنست (۱۳۵۵)، ایران در یکصد و سی‌ده سال پیش، ترجمه: محمد عاصمی، وزارت فرهنگ و هنر، تهران.

41. Hayaty, Hamed, Zahra Fazeli, and Nima Alipoor(2016), "a review on the identity in Iranian architecture(case study: Naqsh-e Jahan square in Esfahan)." **The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication**, August.
42. Khodabakhshi, Zahra,(2014), "Structural Elements of Urban Squares from Tradition to Modernity in Iran: A Comparative Study of Isfahan's Naghsh-e-Jahan Square and Tehran's Toop-khaneh Square." **Civil Engineering and Urbanism**, 5 .
43. دسترسی در [http:// e-pics.ethz.ch/ 10/9/1396](http://e-pics.ethz.ch/10/9/1396)
44. دسترسی در [http://www.mirrasemnan.ir/ 12/10/1396](http://www.mirrasemnan.ir/12/10/1396)
45. دسترسی در [http://www.qchto.ir/ 12/10/1396](http://www.qchto.ir/12/10/1396)
46. دسترسی در [https://commons.wikimedia.org/ 7/9/1396](https://commons.wikimedia.org/7/9/1396)
47. دسترسی در [http://terrediran.com/ 7/9/1396](http://terrediran.com/7/9/1396)



## Analysis of construction history, architectural form and function of the Topkhaneh gate in the course of developments of Naghshe Jahan Square during Qajar period

**Nima Valibeig \***

Assistant Professor, Architectural & Urban Department Conservation & Restoration Faculty, Art University of Isfahan. Isfahan, Iran.

\* [n.valibeig@au.ac.ir](mailto:n.valibeig@au.ac.ir)

**Negar Kourangi**

M.A in. Architectural & Urban Conservation, Conservation & Restoration Faculty, Art University of Isfahan. Isfahan, Iran.

### Abstract:

Naghshe Jahan Square is one of the most important urban spaces in Iranian architecture. Considering the interactivity of this square with the surrounding urban spaces, there has been a significant number of entries in different periods. Among these entrances is a gateway to the western side and near the Ali Qapu that its use, construction and architectural features have remained so far unknown. By examining this gateway, in general, it is possible to reveal some of the formal and functional changes of the square, and in particular, the construction history, architecture, and architectural features of the gate. So far, a number of scholars have done some research on the developments in the square. This research first explains the construction history, function and form of the western gateway architecture. The data from this research is a combination of documentary and field data. In this study, by examining descriptive and visual documents of various historical periods and checking the present status, the current position of the gateway and its past usage were determined. The purpose of this research is to demonstrate the form and function of this gateway as well as the reason for its construction. Investigations revealed that during the Safavid period, the entrance to this gate was the entrance without a specific door. In the Qajar era, where a large part of the square use is devoted to military operations, in spaces connected to the gate on the western side, a military barrack is organized in the square of Chaharhouze and surrounding areas. This gate has been the pass way between the military barracks and Naghshe Jahan Square. In addition, by comparing the architectural features of this gate with other gates belonging to the Qajar period, the time of construction can be considered this period. This gate was destroyed during the first Pahlavi era and this part of the square has returned to its former shape.

**Keywords:** Gate, Topkhaneh, Naghshe Jahan Square, Historical and Visual documents, Military barrack.